

Cahiers du CEFRES

N° 22, Česko – francouzský dialog o dějinách evropské rodiny
Antoine Marès, Pavla Horská (Ed.)

Ludmila FIALOVÁ

Využití výsledků českého historicko-demografického výzkumu pro dějiny rodiny

Référence électronique / electronic reference :

Ludmila Fialová, « Využití výsledků českého historicko-demografického výzkumu pro dějiny rodiny », Cahiers du CEFRES. N° 22, Česko – francouzský dialog o dějinách evropské rodiny (ed. Antoine Marès, Pavla Horská).

Mis en ligne en / published on : mars 2010 / march 2010

URL : http://www.cefres.cz/pdf/c22/fialova_2001_cesky_historicko_demograficky_vyzkum.pdf

Editeur / publisher : CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

[://www.cefres.cz](http://www.cefres.cz)

Ce document a été généré par l'éditeur.

© CEFRES USR 3138 CNRS-MAEE

Ludmila Fialová

Využití výsledků českého historicko demografického výzkumu pro dějiny rodiny

V České republice se výzkum rodiny v poválečném období netěšil tak soustředěnému a mnohotvárnému zájmu jako tomu bylo ve Francii a v dalších západoevropských zemích. Z toho důvodu mohly k poznání raně novověké rodiny přispět poznatky shromažďované od 60. let v rámci studií podnikaných historickou demografií. Historická demografie upozornila na jinak opomíjené aspekty sociálního a hospodářského vývoje a svými výsledky dějiny rodiny významně obohatila. Vhodná interpretace demografických dat totiž umožňuje nejen poznat skladbu rodin a domácností a jejich velikost nebo délku trvání manželských svazků, umožňuje také studium životních cyklů jednotlivců a rodin. Při vhodném využití pramenů lze studovat i některé širší podmíněnosti souvisící s intenzitou zakládání rodin případně s postavením jednotlivých členů v rámci rodiny.

Historická demografie studuje velikost, strukturu a prostorové rozložení lidské populace a jejich časové změny. Vypracovala aparát, který jí umožňuje analyzovat populační vývoj na základě jednotlivých procesů : především plodnosti a úmrtnosti, do značné míry také sňatečnosti a ve větší či menší míře prostorové a sociální mobility. Přitom ale vychází z přístupu, který je založen na analýze událostí, které se sice přihodí jednotlivci, ale ve skutečnosti jde o události, jež se dotýkají jen jednotlivce pouze výjimečně. Sňatek uzavírají dva jedinci, kteří se z demografického hlediska liší jednak pohlavím, ale mohou se lišit věkem, předchozím rodinným stavem, sociálním postavením a bydlištěm. Sňatky mohou uzavírat i snoubenci různého etnického původu, příslušníci rozdílných náboženských vyznání. Narození dítěte je událost, která se dotýká nejen obou rodičů, ale i případných sourozenců a prarodičů. A je nepochybně rozdíl v postavení dětí podle jejich pohlaví a pořadí narození – dodnes je to konec konců počet dětí v rodině, kterým se od sebe nejmarkantněji odlišují nejen rodiny, ale i jednotlivé kultury. I úmrtí se jen výjimečně týká jen zemřelé osoby a záleželo na věku a postavení zemřelé osoby, kolika dalších osob se její úmrtí bezprostředně dotklo - zda šlo o dítě, jehož oželeli rodiče, prarodiče či sourozenci, nebo otce či matky, v důsledku jejichž úmrtí se mohl zcela zásadně změnit další osud pozůstalých dětí, nebo o úmrtí prarodičů apod.

Až na vzácné výjimky lidé neprožívají svůj život jako jednotlivé – osamocené – osoby. Zpravidla se narodí a alespoň část života žijí v rodinách. Demografické události jsou

de facto událostmi, které se lidem přihodí během jejich života v rodině, respektive ve vztahu k jejich rodinnému životu. Historicko demografická analýza pak poskytuje informace, které vlastně sumarizují výsledky jednání dané určitými tradicemi či momentálními okamžikovými vlivy, které jednotlivce či celé rodiny vedou k tomu, aby se chovali určitým způsobem. Jestliže dochází ke změnám demografického chování, dochází ve skutečnosti ke změnám v celkovém životním cyklu nejen jednotlivců, ale především rodin. Je otázkou, zda spíše změny rodinných cyklů se neodrážejí ve změně životních cyklů jednotlivců. Z toho důvodu může historicko demografický výzkum přispět ke studiu historické rodiny zřejmě zcela zásadním způsobem. A co více – řada pramenů, kterých se pro tento výzkum využívá, může při vhodném zpracování poskytnout odpovědi i na mnohé další otázky týkající se širší problematiky sociálního vývoje příslušného období.

Základní vazby historicko demografické analýzy a studia rodiny jsou proto zprostředkovány výzkumem sňatečnosti, porodnosti i úmrtnosti. Historicko demografický výzkum přinesl poznatky, kterými se podařilo jak upřesnit naše znalosti o čistě demografických aspektech populačního vývoje (tj. intenzitu jednotlivých jevů podmíněnou věkem a pohlavím), tak o jejich širších podmíněnostech, z nichž některé dokreslují právě ony spíše jen předpokládané vazby na působení vnějších okolností (např. náboženské předpisy, právní kodexy, sociální poměry, místní zvyklosti apod.). Historická demografie může přinést i podněty k výzkumu každodennosti nebo k dějinám mentalit.

Pramenná základna

Církevní matriky, které patří mezi nejčastější prameny využívanými historickou demografií, vděčí za svůj vznik snaze církve důsledněji ovlivňovat životy věřících od kolébky do hrobu. Jestliže čeští historičtí demografové mohou konstatovat, že jim pramenná základna, tj. farní matriky, umožňuje podat vcelku spolehlivě základní rysy populačního vývoje od poslední třetiny 17. století, vlastně tím potvrzují, že v této době byla již katolická církev na území českých zemí vnitřně konsolidovaná a že faráři již měli pod kontrolou většinu populace. A jestliže bývá pravidelnou součástí historicko demografických analýz jednotlivých lokalit kritika použitých pramenů, pak v podstatě tato kritika vypovídá právě o péči, kterou ve své každodenní činnosti faráři věnovali záznamům církevních úkonů týkajících se jednotlivých osob. Do určité míry lze z obsahové a formální úpravy těchto záznamů usuzovat na ty okolnosti, které byly pro církev při jednotlivých obřadech nejdůležitější. Rozhodně to nebyly ryze demografické charakteristiky, i když je zajímavé sledovat, jak se obsah záznamů

postupně rozšiřuje právě tím směrem, který posléze demografy zajímá a který poskytuje stále detailnější informace o osobách, jichž se záznamy týkají.

Obdobně mohou vypovídat také prameny nominativní povahy nejenom církevní provenience. Ze způsobu, jak jsou např. sestavovány soupisy poddaných je možno usuzovat na postavení jednotlivých společenských vrstev ve městech i na venkově, případně na vazby mezi členy jednotlivých rodin a domácností. Řazení jednotlivců v rámci domácností jednoznačně vypovídá o převládajícím typu soudobé rodiny. Je proto výmluvné, jsou-li v seznamech z venkovského prostředí řazeny nejprve úplné rodiny (jen výjimečně rodiny neúplné) sedláků, pak chalupníků, následované rodinami podružskými; na závěr bývají uvedeny rodiny neúplné – ovdovělé ženy s dětmi či jiné osamělé osoby. Jestliže jsou soupisy sestaveny podle domů, je možné studovat i strukturu domácností, počet domácího služebnictva, podnájemníků apod.

Kvalitativní výzkum používaných pramenů však poskytuje plastický obraz celé společnosti 18. století nejen poměrů rodinných. V řadě matrik je nápadná již péče, kterou matrikář věnoval záznamům týkajících se významných osobností, zvláště představitelů místní šlechty nebo městské honorace. Na druhou stranu zde najdeme neuctivé poznámky o osobách nalézajících se na okraji společnosti, v první řadě u svobodných matek a jejich dětí. Závislé postavení žen a dětí, jež se v záznamech odráží důsledným uváděním jejich manželů nebo otců (i zemřelých) je z hlediska výzkumu výhodné, neboť v době před přísnou kodifikací příjmení a označením domů popisnými čísly usnadňuje identifikaci jednotlivců a rodin. Vyplývá z toho však také to, že zatímco rodinný stav žen je uváděn téměř vždy, rodinný stav dospělého muže je zmiňován jen když se ovdovělý muž znovu žení. Historicko-demografický rozbor nejstarších konskripcí odhalil, že až do počátku 19. století byla mnohem větší podregistrace žen než mužů, i když to ve skutečnosti byli muži, na jejichž vypadnutí z evidence byl vzhledem k vojenským odvodům větší zájem jak se strany jejich tak vrchnosti.

Období zakládání rodiny

Základem předpokladu vzniku nové rodiny je sňatek. Jím se vytváří manželství, které se dotýká nejen obou hlavních protagonistů, ale i jejich orientačních rodin (rodičů ženicha a nevěsty). Založení nové rodiny je však právě ten moment, kdy se snad nejvíce v životě jednoho každého člověka uplatňuje dlouhodobé působení vnějšího prostředí. K rodinnému životu farníků po tridentského koncilu také směřovalo úsilí katolické církve. Na základě důkladné analýzy matričních záznamů zjišťoval v českých poměrech prosazování církevního

potridentského manželského práva J. Grulich. Mohl konstatovat, že v jižních Čechách byla během 17. století plně nahrazena světská forma uzavírání manželství ryze církevním svatebním obřadem, a to ve všech vrstvách společnosti. Za rekatolizace se plně prosadil církevní obřad jako prioritní akt nutný pro vznik manželství, ačkoli potřeba sestavení svatební smlouvy v majetných vrstvách patrně přetrvávala. Pro okamžik uzavření nového manželství se však nadále považoval až dokonáný církevní obřad (Grulich 2000).

Přesun svatebního obřadu ze světského prostředí do působnosti církve s sebou přinesl mimo jiné jeden výrazný vnější efekt – důsledné dodržování církevních předpisů i pokud jde o vhodnost či nevhodnost konání svateb v čase, tj. jak v průběhu týdne, tak dalšího kalendářního období. Právě důsledné dodržování těchto formalit pak mělo za následek, že se v českých zemích stejně jako v dalších katolických oblastech vytvořilo typické asymetrické rozložení svateb během týdne a celého kalendářního roku. V podmínkách českých zemí se typický sezónní průběh sňatečnosti udržel v zásadě až do první poloviny 20. století, teprve potom převážily při časování sňatků jiné pohledy – při troše nadsázky lze říci, že sezónností sňatků lze testovat i míru sekularizace společnosti.

Tabulka 1 Sňatky podle dnů v týdnu . Budyně nad Ohří, Ústí nad Labem (v procentech)

Oblast a období	Pondělí	Úterý	Středa	Čtvrtek	Pátek	Sobota	Neděle	Celkem
Budyně 1701-1750	12	51	2	2	1	5	27	100
Ústí nad Labem 1830-1859	25	57	5	1	1	2	9	100

Pramen: Dušek 1986, Dušková 2000

Tabulka 2 Sňatky podle měsíců v Čechách 1700-1710, 1850-1899 a 1999 (měsíční indexy)

Období	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1701-1710	168	172	10	27	62	55	60	37	72	165	382	3
1850-1899	125	235	16	48	116	95	84	78	89	117	206	3
1999	35	45	61	119	26	148	105	99	157	98	61	44

Pramen: Hofman 2000, Fialová 1995

Historicko demografický výzkum naznačil, že se nepodařilo do světského života prosadit všechny požadavky, které církev na věřící kladla – především se nepodařilo zamezit mimomanželským milostným poměrům. Dokladem toho jsou děti narozené jako nelegitimní případně odhalené vyvolané potraty či pokusy o ně.¹ V katolickém prostředí bylo na děti rozené mimo manželství pohlíženo jako osoby méněcenné, které nesly stigma svého nemanželského původu zpravidla až do smrti. Obdobně poznamenalo narození nemanželského dítěte celoživotně i jejich matku. Historicko demografický výzkum doložil nejen neblahý osud těchto dětí, když ukazal o co vyšší byla jejich úmrtnost ve srovnání

¹ Ponecháme stranou problematiku umělých potratů, která se ocitá v poněkud jiné sféře výzkumu tím, že šlo o hrdelní zločin – vypovídají o nich respektive o souzených kvůli nim protokoly vedené u příslušných soudů. Podrobněji Šubrtová 1991.

s úmrtností dětí narozených v manželství, ale naznačil, že počet takto narozených dětí byl asi ve skutečnosti vyšší, než se dříve soudilo.

Podle dat demografické statistiky po roce 1805 byl podíl dětí rozených mimo manželství na úrovni přibližně 5 % z úhrnu živě narozených dětí, což bylo poněkud výše než v jiných katolických zemích v té době. Předpokládalo se, že obdobná situace byla i ve století předchozím a že tento podíl byl v podmínkách, kdy byl pohyb poddaných regulován, spíše nižší. Historicko demografické výzkumy podniknuté pro 17. a 18. století však naznačily výrazné místní rozdíly v úrovni nemanželské plodnosti a značné výkyvy v čase. Byly oblasti, kde bylo narození dítěte mimo manželství trvale řídkým jevem; například ve městech Domažlice a Broumov se od poloviny 16. do konce 18. století rodilo mimo manželství zpravidla méně než 1 % narozených dětí. Přitom šlo o města vzájemně nejen vzdálená ale v té době i s jinou národnostní strukturou, když v Domažlicích převládala populace česká, zatímco Broumov byl německý. Na venkově byl podíl dětí narozených mimo manželství zpravidla 1-4 %, opět jak v českém tak v německém prostředí.

S očekávanou situací na venkově však prudce kontrastuje zjištěná úroveň nemanželské plodnosti v Praze, kde přesahoval podíl nelegitimních dětí již v první polovině 18. století někdy i čtvrtinu všech narozených dětí. I v Praze byly shledány velké místní rozdíly: nejmenší podíl nelegitimních dětí se rodil v bohatých staroměstských čtvrtích, nejvyšší ve čtvrtích obývaných v průměru chudším obyvatelstvem. Ze záznamů v matrikách lze dále zjistit, že svobodné matky pocházely spíše z nižších společenských vrstev (anebo se v nich po otěhotnění ocitly) a že se do Prahy stahovaly takřka z celých Čech. Anonymita prostředí velkého města jim ponechávala naději na utajení jejich poklesku. Tato okolnost ale znamená, že úroveň zjištěnou ve venkovských farnostech je třeba považovat za úroveň mírně nižší, než byla ve skutečnosti.

Výkyvy v počtech dětí rozených mimo manželství lze však také doložit útrapy civilního obyvatelstva během válek, neboť úroveň nemanželské plodnosti rostla během válečných tažení či v jinak neklidných dobách. Po konsolidaci poměrů se snížila na předchozí nižší hladinu. Také v Praze se podíl dětí narozených mimo manželství zvýšil například ve 30. letech 18. století, kdy se celkově zhoršily životní podmínky obyvatelstva českých zemí v důsledku horších sklizní, ale také za sedmileté války.

I v prostředí českých zemí se setkáváme s odloženými dětmi na prazích far nebo klášterů, část se jich ocitla přímo v Praze ve Vlašském špitále, který již dlouho před oficiálním zřízením nalezince u sv. Apolináře v roce 1781 sloužil témuž účelu. A rozhodně to

nebyl jev typický až pro 19. století – historicko demografický výzkum potvrdil, že zřizování nalezinců bylo v závěru 18. století do značné míry reakcí na soudobé poměry a že mělo za cíl alespoň části odložených dětí prodloužit naději na další život.

Ze získaných dat se ukázalo, že se církvi ani dlouhodobým působením nepodařilo zabránit předmanželským milostným stykům. V praxi zřejmě přetrvávaly předchozí zvyklosti i po Tridentu a poté, co se rodiny nevěsty a ženicha domluvily na svatbě, snoubenci se spolu intimně stýkali bez ohledu na to, že se svatební obřad konal později až po církvi předepsaných přípravných procedurách. I zde se ale zjistily zajímavé regionální rozdíly. Již prosté porovnání intenzity mimomanželské plodnosti a předmanželských koncepcí ukázalo, že zatímco v Domažlicích, v Budyni nad Ohří nebo v Komíně (dnes součást města Brna) se z prvních dětí narodilo do 8 měsíců po sňatku 10-20 %, na Jablonecku to bylo více než 25 % a jejich podíl během 18. století dále rostl. Přitom na Jablonecku byla úroveň nemanželské plodnosti v 18. století trvale nízká.

Těchto zjištění bylo možné využít při vysvětlení populačního vývoje v Čechách v 19. století, kdy byly zaznamenány v zásadě dva typy reprodukčního chování. Jeden lze charakterizovat tak, že mladí svobodní lidé se zřejmě běžně intimně stýkali a měli děti; svůj svazek legalizovali později a při sňatku otec děti také úředně legitimoval – tento model se rozšířil spíše v německé jazykové oblasti. Druhý typ chování ctil více církvi požadovanou předmanželskou zdrženlivost - nelegitimní děti, pokud se rodily, byly spíše důsledkem nechtěných těhotenství a svobodné matky se snažily svou hanbu skrýt a odcházely jinam, zpravidla do větších měst. I v těchto oblastech ale byl určitý díl prvních dětí počat před svatbou.

Průzkum dále poopravil úvahy o nízkém sňatkovém věku především nevěst tradované v předchozí literatuře, zejména v beletrii, a doložil, jak se měnil sňatkový věk v souvislosti se změnami vnějších podmínek. Ukázalo se, že i když byl průměrný sňatkový věk nevěst ve srovnání se zeměmi západní Evropy poměrně nízký (dívky se vdávaly zpravidla mezi 21. a 24. rokem), podíl žen vstupujících do prvního manželství mladších než dvacet let byl vždy malý a šestnáctileté nebo sedmnáctileté nevěsty byly výjimkou.

Výzkum přispěl svým dílem také k poznání fungování sňatkového trhu; doložil rozdílné postavení mužů a žen a osob svobodných a ovdovělých. Přitom se ukázalo, že v českých zemích byly nejobvyklejší sňatky mezi věkově si blízkými osobami, zvláště, když šlo o sňatky dědiců selských usedlostí: ti se zpravidla ženili relativně mladí a brali si věkově blízké partnerky. Naproti tomu u opakovaných svazků si partneři byli věkově zpravidla

vzdálenější: ovdovělé osoby měly tendenci vybírat si za partnery osoby mnohem mladší, pokud možno ještě svobodné. Výrazně se uplatňovala i nerovnost pohlaví, kdy se ovdovělí muži opětovně ženili snáze – ve větší intenzitě a dříve po ovdovění – než ovdovělé ženy. Historická demografie tak mohla tyto známé sociální nerovnosti i datově doložit stejně jako doložila i další vlivy, například vliv pohlaví a pořadí narození dětí v jednotlivých rodinách na výběr životního partnera a na možnost vstupu do manželství vůbec. Z výzkumů Alice Velkové-Klásterské například vyplynulo, že po té, co se na konci 18. století prosadila zásada předávání usedlosti nejstaršímu dítěti, zpravidla synovi, snížil se sice sňatkový věk dědiců, ale vzrostl u jejich mladších sourozenců. Věra Hrušková zase ukázala, že mladší sourozenci, zejména sestry dědiců selských usedlostí, ve větším měřítku uzavírali sňatek s osobami nižší společenské vrstvy.

Demografický výzkum běžně sleduje i intenzitu vstupu do manželství vůbec. V našich podmínkách bylo doloženo, že ne všechny osoby prožily alespoň část života v manželství. Jejich podíl se přitom lišil podle pohlaví, podle oblastí a také v čase. Zjistilo se, že se od počátku 19. století postupně zvyšoval a že byl vždy zřetelně vyšší podíl nikdy neprovdaných žen než nikdy neženatých mužů, zvláště ve městech. Z rozboru různých soupisů obyvatelstva dále vyplynulo, že na sňatkovém trhu zpravidla neuspěly ženy, kterým se nepodařilo provdat se do 30 let, nebo svobodné matky.

Z toho důvodu mohl historicko demografický výzkum zajímavým a podnětným způsobem přispět k diskusím o vytváření severo-západoevropského typu rodiny ve střední Evropě, když doložil především princip neolokace nově vytvářené rodiny již od raného novověku (Horský-Seligová 1996). Následně však bylo potvrzeno, že v dlouhém časovém horizontu se nižším věkem a vyšší intenzitou vstupu do manželství obyvatelstvo žijící na území českých přeci jen od západoevropského odlišovalo, a to až do poloviny 20. století (Fialová 1985). Tento výzkum, který vycházel v zásadě z jednoduchých strukturálních dat o skladbě obyvatelstva podle věku a rodinného stavu, byl usnadněn příznivou okolností, kterou je existence soupisu obyvatelstva podle víry z roku 1651, jenž je od počátku 90. let vydáván v edici Státním ústředním archivem.

Z rozdílů ve věku vstupu do manželství a podílů osob žijících v dospělém věku v manželství zjištěných mezi jednotlivými oblastmi v roce 1651 bylo možné usuzovat nejen na rozdílnou soudobou demografickou situaci příslušných oblastí, ale také na rozdílný vývoj hospodářský. Je z něho ale možné usuzovat i na vzájemné podmíněnosti skladby rodin a domácností s životním a pracovním cyklem venkovské i městské populace, mužů a žen.

V souvislosti s výzkumem sňatečnosti se narazilo i na problematiku geografické a sociální mobility obyvatelstva. Již první studie vycházející z analýz geografického původu snoubenců přispěly k poopravení představ o nízké mobilitě obyvatelstva v době před zrušením nevolnictví a naznačily, jak podmiňovalo volbu životního partnera i jeho sociální postavení (Štěrbová). Výrazně se to projevilo u obyvatel královských měst - například dcery z bohatých rodin mělnických vinařů se běžně vdávaly za pražské staroměstské měšťany nebo za měšťany jiných královských měst – většinou z české jazykové oblasti.

Skladba a velikost rodiny

Demografie sleduje porodnost a plodnost, tj. tu stránku reprodukčního procesu, kterou se populace obnovuje. Narození dítěte je zároveň momentem, kterým buď manželský pár vytváří rodinu (první dítě) nebo se stávající rodina zvětšuje. Narození každého dítěte souvisí s jeho paritou, tj. s velikostí rodiny, do které se rodí.

Demografický výzkum číselně doložil nejen intenzitu, s níž byly zakládány nové rodiny, ale také některé okolnosti týkající se jejich velikosti. Analýzou nominativních seznamů se zachytila okamžiková situace k určitému datu, analýzou manželské plodnosti vycházející z longitudinálního přístupu úroveň konečné plodnosti vdaných žen. Demografický výzkum jednoznačně ukázal to, že celkový počet dětí narozených vdané ženě byl funkcí jejího sňatkového věku a délky života prožitého v manželství. Například ženy, které se v Jablonci nad Nisou vdávaly do 20 let, přivedly na svět v průměru 9,2 dětí, ženy vdávající se ve 20-24 letech měly průměrně 8,0 dětí a ženy, které vstoupily do manželství ve věku 25-29 let měly v průměru 6,2 dětí. Počet dětí v rodině se vědomě neomezoval až do konce 19. století – věk žen při posledním porodu se v podmínkách českých zemí pohyboval v průměru mezi 37 a 42 lety.

Aktuální velikost rodin s dětmi však byla výrazně nižší. Například v roce 1651 připadalo na jednu úplnou rodinu s matkou ve věku 30-39 let na panství Bochoř v průměru 2,5 dítěte. Bylo tomu tak ze dvou důvodů. Prvním důvodem byly soudobé úmrtnostní poměry, především trvale vysoká úroveň kojenecké a dětské úmrtnosti, neboť více než pětina až čtvrtina dětí nedožila svých prvních narozenin a jen 40-45 % dětí dožilo dospělosti. Vysoká byla i úmrtnost osob ve středním věku, která zkracovala délku trvání manželského svazku.

Druhý důvod souvisel s tím, že v předindustriálním období byly základní výrobní (i spotřební) jednotkou domácnosti. Jak ve venkovském zemědělském tak v městském řemeslnickém a obchodnickém prostředí souvisel počet osob žijících v určitém okamžiku

v rodině i s ekonomickými možnostmi rodin a s nároky na ně kladenými. V rodinách existovala přesně definovaná dělba práce, kterou vykonávali jednotliví členové rodiny. Jestliže některý člen chyběl, bylo nutno jej získat zvenčí, jestliže přebýval, musel posléze odejít. Jestliže bylo v rodině více malých dětí, rodina si opatřila chůvu, když děti odrůstaly, samy již v časném věku z rodiny odcházely. Velikost rodiny tak bezprostředně souvisela s pracovním a životním cyklem většiny venkovského i městského obyvatelstva. Do služby nebo do učení odcházely z domova děti často kolem 10 let věku. Z rozdílu mezi obvyklým věkem odchodu z rodiny a průměrným věkem při prvním sňatku je pak možno usuzovat na dobu potřebnou k získání základního kapitálu pro založení vlastní domácnosti osobami, které nedědily usedlost po rodičích. V domácnostech byly tedy nerodinní příslušníci spíše dočasně a šlo zpravidla o čeled' nebo domácí služebnictvo. V závislosti na typu domácnosti byli na venkově spíše v selských než chalupnických domácnostech a zpravidla nebyli v rodinách podružských, ve městech byli v domácnostech bohatších obchodníků a řemeslníků, v ostatních typech domácností se příliš nevyskytovali.

Ještě ve druhé polovině 19. století zjistila Věra Hrušková v Přezleticích, že ani rodiny, kde se během jejich trvání narodilo více než osm dětí nemusily působit na své okolí jako rodiny velmi početné, neboť největší počet dětí, který současně v těchto rodinách žil, a to zpravidla jen krátce, nepřesahoval 4-6.

Přitom se potvrdilo, že v českých zemích byla nejčastěji se vyskytující formou rodiny rodina nukleární, tvořená oběma rodiči a jejich dětmi. Vzhledem k vysoké úrovni úmrtnosti již od středního věku se však značná část rodin skládala jen z jednoho pozůstalého manžela a dětí. Mezi těmito rodinami převládaly rodiny, v jejichž čele stály ženy. Třígeneračních rodin bylo méně, ale více než třígeneračních domácností, neboť instituce výměnku umožňovala prarodičům vedení vlastní domácnosti.

Analýzy statistických souborů vytvářených historickou demografií mohou přispět i k úvahám zcela jiného typu, osvětlujících některé aspekty chování lidí v minulosti. Například se zjistilo, že se s výjimkou krizových let po staletí takřka neměnil sezónní průběh narozených dětí. Nejvíce dětí se rodilo v prvních měsících kalendářního roku, což odpovídá koncepcím od května do září. Nejméně dětí přicházelo na svět koncem léta a na podzim - tomu odpovídaly koncepce v prosinci až únoru. Rozdíly mezi jednotlivými měsíci ale nebyly příliš velké. Lze předpokládat, že sezónní průběh narozených se v delších časových intervalech výrazněji nelišil, že býval modifikován pouze v důsledku silných vnějších zásahů do reprodukčních poměrů: za válek nebo mortalitních krizí. Dokonce se neprokázaly ani

uvažované souvislosti s výrazným arytmiickým sezónním průběhem sňatků. Mírný pokles počtů dětí narozených v září je však možno dávat do souvislosti s adventem připadajícím na prosinec, obdobím, v němž měly věřící zachovávat mimo jiné i sexuální zdrženlivost.

Tabulka 3 Narození podle měsíců v Čechách v letech 1700-1710 a 1850-1899 (měsíční index)

Období	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1711-1720	101	110	113	104	98	93	97	101	105	98	95	86
1850-1859	105	109	114	115	110	98	92	91	88	88	92	97

Obdobně se ale ve sledovaném období zásadně neměnil ani základní repertoár jmen udělovaných při křtu, navíc sledoval v 17. a 18. století církevní kalendář. Neznamenal to, že dítě bylo křtěno podle světce, jehož vzpomínce byl věnován přesně ten den, kdy přišlo na svět. Repertoár udělovaných jmen byl poměrně úzký. Až 90 % křtů připadalo na méně než deset nejoblíbenějších jmen, u dívek byl repertoár zpravidla užší.² Dítě bylo křtěno obvykle podle oblíbeného světce, jehož svátek byl slaven v předchozích týdnech nebo se v dohledné době slavit měl. Protože se repertoár jmen pozměňoval jen málo (i když i v něm se určité módní vlny projevovaly), vyplývala z něho i častá shoda jmen dětí a rodičů a kmotrů. Existovaly pochopitelně rozdíly mezi jednotlivými oblastmi českých zemí a také mezi městy a venkovem. Městské obyvatelstvo vybíralo jména z širšího repertoáru a dětem dávalo častěji módní jména – na venkov pronikala nová jména pozvolněji a déle se tam udržela.

Zdá se, že v podmínkách, kdy rodiče přiváděli na svět v průměru 4 až 5 dětí a výjimkou nebyl vyšší počet, kdy i o kmotrovství byl zpravidla žádán rovněž poměrně omezený okruh osob, kdy kolem 40 % dětí nedožilo dospělosti, odrážel se ve volbě jména nejen jistý fatalismus ale také snaha svěřit dítě do péče světce, jehož ochranná moc měla možnosti rodičů a kmotrů přesahovat. Tato praxe nevyklučovala pochopitelně udělení jednoho určitého jména či volbu z několika možných jmen, případně pojmenování dětí narozených ve vyšším pořadí jménem staršího zemřelého sourozence, jak nás o tom záznamy v matrikách často informují. Volba křestního jména je z hlediska demografického výzkumu otázkou okrajovou, proto k ní tyto studie zpravidla málo přihlížejí, sumární data však mohou zaujmout jiné.

² Například v Úněticích připadalo v letech 1671-1770 u chlapců 93 % křtů na 8 jmen (Jan, Václav, Matěj, František, Josef, Martin, Jakub a Tomáš) a u dívek 90 % křtů na 7 jmen (Anna, Kateřina, Marie, Magdalena, Ludmila, Rozina a Barbora). V jiných lokalitách se sice pořadí nejoblíbenějších jmen mohlo poněkud lišit, ale v zásadě byl jejich repertoár shodný.

Také další závěry odvozené z demografických dat mohou být podnětným námětem bádání. A detailní informace o rodinách získaných rekonstrukcí průběhu jejich reprodukce mohou poskytnout zajímavé informace. Ukázalo se, že průměrné hodnoty, s nimiž historická demografie pracuje, v sobě skrývají velké strukturální diference, jejichž vysvětlením se zpravidla nezabývá. Mezi jednotlivými rodinami totiž existovaly značné rozdíly, které se projevovaly například v délce meziporodních intervalů, v úrovni kojenecké a dětské úmrtnosti. Nelze zcela jednoznačně vysvětlit jak to, že ve stejné lokalitě a ve stejné době v některé rodině vychovali rodiče do dospělosti všechny narozené děti a v jiné žádné nebo jedno. S obvyklým klišé, že to souviselo se zdravotním stavem dětí asi nevystačíme. Nápadné jsou přímé vazby mezi úrovní úmrtnosti dětí a pořadí jejich narození v závislosti na celkovém počtu dětí v rodinách narozených.

Pomineme-li čistě demografické výstupy, které potvrdily, že na území českých zemí se k vědomému omezování počtu dětí v rodině nepřistoupilo dříve než ve druhé polovině 19. století, zůstává stejně řada momentů, které lze využít k bližšímu poznání každodenního života.

Pouze daty z matrik mohly být doloženy například zvyklosti související s křtem dětí. Rodiče dbali o to, aby jejich děti byly pokřtěny co nejdříve po narození. Doba uplynulá mezi narozením dítěte a křtem proto závisela někdy i na denní době narození dítěte a jeho zdravotním stavu. Jestliže přišlo novorozeněátko na svět brzy ráno nebo se narodilo slabé, rodiče se snažili o křest tentýž den; jinak byly děti křtěny obvykle druhý den po narození, výjimečně třetí, a to zpravidla bez ohledu na den v týdnu, ve který se narodily,³ i když J. Grulich zjistil, že se na konci 17. století rodiče vyhýbaly pátečním křtům a preferovaly křty nedělní (Grulich 2000).

Okolnost, že do matrik byli zapisováni jak kmotři tak svědkové křtu, umožňuje zachytit jemné tkanivo společenských sítí ve vesnicích a také blíže pochopit mentalitu tehdejších lidí. Ukazuje se například, že za kmotry nebyly jednotlivé osoby voleny s ohledem na možnost plnění původního poslání kmotrovství, ale spíše s ohledem na možnost získání okamžitého finančního daru. Některé rodiny vybíraly kmotry z okruhu svých příbuzných, jiné se spokojily se sousedy, další požádaly o kmotrovství člena místní honorace. Překvapivý a bez vazeb na paradoxy katolické věrouky těžko pochopitelný bývá soubor osob účastnících se

³ V matrice farnosti Slabce zapsal farář u 210 dětí narozených od září 1741 do října 1745 den a hodinu narození dítěte a den křtu. Z dětí narozených první čtyři hodiny po půlnoci byla týž den pokřtěna třetina, z dětí narozených mezi třetí a osmou hodinou desetina, z dětí narozených od osmi do 12 hodin sedmina, z dětí narozených odpoledne a večer 2-6 %. Zároveň rostl podíl dětí křtěných až třetí den – z 2 % narozených časně ráno na 8 % narozených pozdě večer. SOA Praha, sbírka matrik, Slabce M 21-15-3.

křtů nalezených případně nemanželských dětí, mezi nimiž se na prvních místech objevují zástupci místní honorace včetně příslušníků (častěji příslušnic) šlechtických rodin.

Rozpad rodin

Demografie sleduje úmrtí jednotlivců, ale v okamžiku svého úmrtí je takřka každý jedinec členem širší společnosti. Jen málo lidí umírá zcela osamoceně. Přitom záleží na věku, kterého se jedinec dožil a na historii jeho života, v jakém postavení umírá. Ale protože se od právě od rodinné historie každého jednotlivce odvíjí kvalita jeho života, případně rizika, jimž je v životě vystaven, záleží na ní i délka jeho života. Úmrtím jednoho člena se zároveň mění velikost pozůstalé rodiny, často i její další sociální postavení, postavení pozůstalých osob. Úmrtím ženatého muže či vdané ženy dochází k ovdovění jejich partnera a tím ke vzniku neúplné rodiny nebo rodiny jednotlivce.

Historicko-demografický výzkum přinesl přesvědčivé doklady o zcela zásadním vlivu úrovně úmrtnosti na velikost rodiny a z toho stále přítomnou nejistotu v ohledu k budoucnosti – rodiče si nemohli být jisti ani tím, že dožijí dospělosti svých dětí nebo tím, že jejich děti do dospělosti dožijí. V podmínkách českých zemí až do konce 19. století připadalo z úhrnu všech úmrtí 40-50% na úmrtí dětí do 15 let. Úmrtí dětí do 5 let tvořily 35-40 % všech úmrtí. Když se začaly úmrtnostní poměry od konce 18. století zlepšovat, dalo se tak především u osob ve středním věku. Tyto okolnosti se odrážela i v neúplnosti záznamů malých dětí v soupisech obyvatelstva. Až do roku 1800 nebyly děti do jednoho roku v konskripčních obyvatelstva podchyceny zřejmě vůbec.

Rozdíly v úrovni úmrtnosti podle pohlaví v dospělosti se staly vděčným námětem výzkumu nejen historicko-demografického, neboť z něho lze ve světle dnešních poměrů usuzovat na postavení mužů a žen ve společnosti i v rodině. I z českých poměrů byla na základě rozborů různých materiálů jednoznačně doložena nadúmrtnost žen ve středním věku, která byla podmíněna častějším rizikem úmrtí vdaných žen spojeným s četnými těhotenstvími, s jejich rolí pečovatelek u nemocných (z čehož pramenila v případě infekcí větší možnost nákazy), ale také jejich nižším sociálním statutem, neboť v době nedostatku to byli mužští členové rodiny, kteří měli přednostní nárok na kvalitnější jídlo a jeho potřebnou kalorickou hodnotu.

Právě tyto okolnosti jsou zřejmě pro moderního člověka nejobtížněji pochopitelné, neboť smrt bližních byla vymístěna z rodiny někam na okraj – pravděpodobnost úmrtí se až do poměrně vysokého stáří významně snížila a děti a mladší lidé, umírají-li, umírají na

následky tragických nehod nebo v nemocnicích; také velká část staré generace končí svůj život v různých léčebných ústavech.

V tomto ohledu naznačují výsledky historicko demografického výzkumu zcela odlišné životní zkušenosti historických populací, jiné životní osudy mužů a žen, jejich jiné každodenní povinnosti. Jejich život byl ohrožen jinými fatálními nebezpečími a proto v něm bylo také více místa pro hlubokou zbožnost – možná že někdy spíše utilitární, neboť lidé se snažili pro sebe i své bližní, pokud jim na nich záleželo, udělat vše, co mohli. Za úvahu by stálo, zda odliv věřících většiny denominací v průběhu 20. století nebyl nakonec podpořen právě snížením úrovně úmrtnosti malých dětí a osob ve středním věku.

Přítom velikost rodiny, zejména počet dospělých osob, respektive osob využitelných k určité činnosti byl podmíněn právě zdravotními a úmrtnostními poměry. Životní cyklus a jeho vazby na pracovní cyklus se v rámci sociálních dějin sice těší značné pozornosti. Méně pozornosti je věnováno těm, kteří byly z běžného životního cyklu vyřazeni nemocí nebo stářím. Nemocní a staří lidé na sebe vážali určité povinnosti, které rodina buď byla ochotna plnit nebo ne a nebo již nikoho v blízkém příbuzenstvu neměli – záznamy v matrikách jednoznačně hovoří o osobách, jejich život se uzavřel v chudobincích nebo špitálech, o úmrtí průchozích žebráků a ještě častěji žebraček. Frekvence těchto záznamů roste v období válek, epidemií, hladomorů a dokresluje tak dopad těchto událostí na rodiny a na ty z nich, kteří tyto události přežili – pokud neměly vybudované postavení ocitli se zpravidla na okraji společnosti. Z pramenů je však patrné, že existovaly zaběhnuté způsoby péče společnosti o tyto osoby- buď formou milodarů nebo přímo umístěním ve špitále.

* * *

Závěrem bych shrnula: Historická demografie postupně shromáždila řadu informací, zpravidla ve formě vhodně uspořádaných souborů dat, které zpracovává za účelem poznání charakteru reprodukce obyvatelstva. Těchto souborů je však možno využít i ke studiu jiných otázek souvisejících mimo jiné i s výzkumem rodiny a problémů s historickou rodinou souvisejících - životních a pracovních cyklů, ženskou otázkou, intergeneračních vazeb a vazeb mezirodinných, rodinných strategií, péčí o nemocné a staré apod. Zjištění demografů tak mohou poskytnout dalším badatelům řadu pokladů pro podpoření jejich teorií či k jejich vyvrácení. A naopak.

Príspevek byl zpracován v rámci řešení výzkumného záměru MSM 113100007.

Literatura:

- Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha 1996.
- Dětství, rodina, stáří v dějinách Evropy. Praha 1990.
- Dušek L. Obyvatelstvo Budyně nad Ohří v letech 1701-1850. Historickodemografická studie. Ústecký sborník historický 1985, s. 143-239.
- Dušek L. - Fialová L., Age structure of the population of Česká Kamenice in 1670-1750. HD 13, 1989, s. 125-160.
- Dušková S., Demografický vývoj Ústí nad Labem v 19. století. HD 24, 2000, s. 109-162.
- Antoinette Fauve-Chamoux, K historii vdov. HD 23, 1999. s. 15-28
- Fialová L., Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce. HD 9, 1985, s. 89-122.
- Grulich J. - Zeitlhofer H., Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století (Příspěvek k dějinám sociální každodennosti poddaných v období raného novověku). HD 22, 1998, s. 31-84.
- Grulich J. „Slavnostní okamžiky“ – svatební a křestní obřad v období raného novověku. HD 24, 2000, s. 9-82.
- Heřmánková M., Demografický vývoj únětické farnosti v 18. století. HD 2000, s. 83-108.
- Hofman V., Sezónnost demografických procesů v 17. a 18. století v Čechách. Bakalářská práce PřF UK Praha 2000.
- Horská P., Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820). HD 17, 1993, s. 201-228.
- Horská P. Česká a francouzská historická demografie roku 1999: po třiceti letech kontaktů – jak dál? HD 23, 1999, s. 5-12.
- Horský J. – Seligová, M., Rodina našich předků. Praha 1996.
- Hrušková, V., Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století. Historická demografie 17, Praha 1993, s. 201-228.
- Horská, P., Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820). Historická demografie 17, 1993, s. 131-152.
- Kárníková L., Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914. Praha 1965.
- Maur E., O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům. HD 3, 1969, s. 4-19.
- Maur E., Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním zřetelem k historické demografii). SAP 20, 1970, s. 425-457.
- Maur E., Vývoj matričního zápisu v Čechách. HD 6, 1972, s. 40-58.
- Maur E., Čeled' a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651, HD 23, 1999, s. 85-136.
- Ogilvie S. – Edwards J., Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku. HD 22, 1998, s. 5-49.
- Petráň J. (ed.), Dějiny hmotné kultury II/1. Praha 1995.
- Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století. Praha 1999.
- Štefanová D., K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750. HD 22, 1998, s. 107-144.
- Štěrbová B, Vývoj sňatečnosti v lokalitě Novosedly nad Nežárkou v letech 1686-1910. HD 11, 1987, s. 97-140.
- Šubrtová A., Kontracepce, aborty a infanticida v pramenech k předstatistickému období. HD 15, 1991, s. 9-46.

Šubrtová A., Kojenecká úmrtnost v Praze na přelomu 18. a 19. století. Statistika a demografie IX, Praha 1972, s. 133-163.
van Dülmen R., Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století). Praha 1999.